

установах УРСР». «Список» на чотири сторінки: разом 123 українських шкільних підручники 1917 - 1920 рр., у тому числі алгебра, фізика, геометрія, арифметика.

УІІ. Багато думок збуджував зібраний і впорядкований здебільшого Миколою Шаповалом відділ табірних видань у Польщі (вид-во «Чорномор» у Каліші, «Веселка», друки 6, 3 та 1-ої дивізії армії УНР, «Український скиталець» в Йозефові і ЧСР, дещо з таборів у Німеччині).

УІІІ. Періодика обіймала українські часописи 1923 - 1924 рр. з України та закордонні (Європа та Америка) - разом майже сотня назв.

ІХ. Виставка відбувалася в час святкувань шевченківських роковин і тому дуже доречним був відділ «Шевченкіана» - видання творів Шевченка 1840 - 1921 рр. різними мовами, а також література про нього - все це з приватної збірки П.Богацького. Розкішна й цінна збірка була несподіванкою навіть для шевченкознавців, і відділ був предметом загальної уваги.

Поза відділами було розміщено деякі випадкові українські видання з Риги, Софії тощо, українські мапи, гроші, дещо з видань матірної України до революції («Дністер» з Кам'янця, «Каменярь» з Катеринослава та ін.).

Х. Багато інформації давали 10 великих гарно виконаних діаграм з українським і чеським текстом, що ілюстрували життя нашої книги в Україні за останні 10 - 12 років (усі цифри взято з великих часописів) - як зростало, а потім занепало в 1915 - 1916 рр., як піднеслося в 1917 - 1919 рр. і як прихід більшовиків одразу вбив цей розвиток.

Графічний відділ виставки, організований заходами архітектора В. Січинського, охоплював праці понад 30 сучасних графіків в оригіналах і репродукціях: це - К.Антонович, С.Мако, П.Омельченко, Іванець (усі - Прага), Бутович (Лейпціг), М.Кирнарський, В.Кричевський, Л.Лозовський, Г. Нарбут, А. Петрицький, Страхів, Судомора (Київ), П.Ковжун, Р.Лісовський, Перфецький, В.Січинський, П.Холодний, старий, Подушка (Львів), О.Кульчицька (Перемишль), П.Холодний молодий (Подебради) та ін.

Жюрі: Д.Антонович, П.Богацький, маляр С.Мако, І.Мозалевський, архітектор В.Січинський. З боку видавців - Ю.Тищенко.

Каталог графічного відділу чеською мовою вийшов з обкладинкою І.Мозалевського. Запроектований, навіть складений каталог книжкового відділу за браком коштів не можна було видати. Мистецький плакат для виставки (теж чеською мовою) - робота В.Січинського (літографія). Напередодні відкриття виставки культурно-освітній відділ УГК влаштував у помешканні «Української хати» виступ Ю.Тищенка «З історії української видавничо-книгарської справи». На відкритті її (6 квітня) комісар книжкового відділу П.Богацький звітував про українські книги в Чехії (Скорина, празький «Кобзар» та друки після 1905 та 1917 рр.). 13 квітня відбулася лекція Д.Антоновича про сучасне українське мистецтво та ще один виступ Ю.Тищенка в студентському домі.

Виставка викликала велике зацікавлення різних верств суспільства. Празькі газети вмістили прихильні статті, замітки.

Наталія Солонська

МІНІСТР ФІНАНСІВ УНР

Статтю «Український книжковий ринок» Павло Чижевський написав за часів УНР. Нам пощастило виявити її відбиток у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Матеріал недатований. Ми переклали його з російської мови і підготували до друку, оскільки порушені в ньому питання актуальні для нашої держави й сьогодні.

Про Павла Івановича Чижевського - голову надзвичайної торговельної та фінансової місії Української Народної Республіки в Швейцарії, міністра фінансів УНР, голову Виконавчого бюро конгресу українських парламентарів, автора відозви до Ліги Націй - відомостей в історичній літературі вкрай обмаль. Усе ж таки спробуємо відтворити образ цієї людини.

П.Чижевський (його стисла біографія написана на звороті медичної довідки, виданої якимось лікарем у 1918 р. невідомій особі) народився в немаєтній дворянській родині 25 серпня 1860 р. на Полтавщині в м. Гадячі¹, де 16.9.1658 р. гетьманом І.Виговським було прийнято Гадяцьку угоду, що давала позірні надії на відродження автономії України у складі федерації Польщі та Литви. Маленьке провінційне містечко зберегло пам'ять про славні часи й пізніше його прогресивні верстви населення відрізнялися українофільськими настроями.

Павло навчався в кадетському корпусі в Полтаві, закінчив місцеве інженерне училище. Опановував природничі науки в Київському університеті. Доктором фізичних наук став у Швейцарії, в Женеві, ступінь магістра хімії одержав у Росії. За антиімперські погляди потрапив за ґрунті грати, перебував на засланні в Тобольській губернії. З 1893 р. понад десять років обіймав посаду секретаря повітової земської управи в Єкатеринославській губернії.

Павло Іванович - двоюрідний брат батька Дмитра Чижевського, видатного українського вченого. «Член Другої Державної думи, особисто знайомий з Михайлом Драгомановим*, П.Чижевський належав до відвертих опозиціонерів і разом з молодим В.Вернадським довозив з Женеві нелегальні українські видання**».

У 1896 р. за дорученням земства він виїхав для вивчення справ з налагодження хлібної торгівлі за кордон. У 1904 р. його обирали гласним гадяцького

* М. Драгоманов (1841 - 1895), як і П. Чижевський, народився в Гадячі. Таємні перевезення зі Швейцарії продовжувалися до 1895 р. В. Вернадський, все життя якого було тісно пов'язане з Полтавщиною, був особисто знайомий з М. Драгомановим.

** Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. - К: Либідь, 1993. - С. 577.

повітового земства й губернським гласним. Його цивілізовані погляди характеризує той факт, що під час єврейських погромів він намагався зупинити лють мракобісів, за що й постраждав. Погромники рознесли вщент помешкання Павла Івановича, а генерал-губернатор звільнив його зі служби.

Павло Іванович був депутатом першої російської Державної думи, членом президії української громади думських депутатів. Входив у думську українську фракцію та фракцію автономістів-федералістів (складалася з представників поневолених народів імперії). У питанні про автономію України він підтримував програму українсько-демократичної партії. Поставив свій підпис під «Выборгским воззванием»^{*}.

Скликання Державної думи було призначене на 17 жовтня 1905 р. Вибори відбувалися на тлі арештів і репресій проти прогресивно настроєних мас. Від України було обрано 102 депутати. Голова Української парламентської громади - І. Шраг з Чернігова. Серед членів УПГ В. Шемет та П. Чижевський - від Полтавщини. Політичним фундаментом УПГ була автономія України. Друга Дума (в ній теж діяла УПГ) протрималася 103 дні. З червня 1907 р. її було розпущено. А через п'ять днів П.Чижевський пише на батьківщину з Санкт-Петербурга:

*«Шановні земляки, любі наші брати українці! ***

*Вислали ми вам кілька чисел «Рідної справи»***. Та далі висилати не будемо, бо зачинено державну думу, зачинилась і наша «справа»...*

Щиро вітаємо Вас і щиро бажаємо повернутися скоріше до вільного життя і вільної праці на простір нашої рідної України... Як не гірко жить, але ж маємо надію, що сонце волі й правди підніметься над землею й розступляться перед ними чорні хмари»...²

Перегорнемо сторінки історії. Посвідчення, видане П.Чижевському 17 січня 1919 р.

«Згідно з ухваленням Радою Народних Міністрів і ствердженням дня 10-го січня ц.р. Директорією Української Народньої Республіки Законом про посилку до Франції, Бельгії та Італії і Англії та Америки Надзвичайних Торгово-Фінансових Місій, цим уповноважується Надзвичайна Торгово-Фінансова Місія до Франції, в склад якої входять: як Голова - Павло Іванович Чижевський, як радники: п.п. директор Департаменту Зовнішнього Торгу - В.Л.Королів та межевий інженер - М.М.Веер <...> до ведення переговорів у справі одержання потрібних Державним Установам машин, технічного приладдя та інших виробів, замовлення і закупки до підготовки ґрунту для реалізації державних і гарантованих Державою позик <...>».

Підписи голови Ради Народних Міністрів В.Чеховського (Чехівського), міністра Торгу й промисловості С.Оста, посла УНР у Відні В.Липинського. Такі ж самі посвідчення видані щодо Італії, Бельгії³.

12 лютого 1922 р. голова Директорії С.Петлюра видає «Внесення голови Ради Народних Міністрів про іменування Членів Ради Міністрів іменуватися на уряд:

Міністра закордонних справ Олександра Лотоцького, Міністра фінансів Павла Чижевського».

Подальший життєвий шлях Павла Чижевського деякою мірою висвітлює його невелика епістолярна спадщина, з допомогою якої вдалося визначити період написання статті «Український книжковий ринок».

Чижевський активно співробітничав з багатьма часописами. Це підтверджують й архівні документи.

«Українська Місія в Швейцарії

Ч.2551 Берно, дня 6 вересня 1919

Високоповажний добродію!

Адміністрація журналу «Воля» у Відні звернулася до Вас з пропозицією взяти на себе завдання поширення «Волі» між українським громадянством в Швейцарії. <...>»⁴*

П.Чижевського непокоїть обстановка, що складається довкола України.

«Mission Extraordinaire Commerciale et Financiere de L'Ukraine Pour la France, L'Italie La Belgique et la Suisse 48, Rue du Stand, 48 Geneve, le 22 листопада 1919

В.Поважний пане Редакторе!

В Вашій поважній газеті в числі від 4-го листопада була надрукована стаття П.Шарля Ріве, повна несправедливих думок про Україну, які звичайно висловлюються нашими ворогами <...> представниками імперського централістичного напрямку <...> ... не дивлячись на страшні національні утиски московії над Україною на протязі більш двохсот років як тільки подих волі повіяв над Україною, зараз виявилася національна свідомість її народа»⁵.

Про залізну волю, оптимізм, невситимий інтерес до життя безнадійно хворої людини (Чижевський мав туберкульоз позвонків) свідчить і лист до редакції «Франція та Україна» від 14 січня 1920 р.:

«З почуттям великої радості довідалося женевське українське громадянство про видання в Парижі часопису, який має на меті освітлювати всі питання України. Сподіваємося і щиро бажаємо, щоб видання нового часопису сприяло дружнім економічним і політичним відносинам між двома республіками - однією з найстарших в Європі й однією з наймолодших, але з обома щиро демократичними <...>»⁶.

П.І.Чижевський - О.В. Віленському: *«У Парижі видається нова часопись на французькій мові «Франція та Україна» - очевидно, замість бюлетеня паризького прес-бюро. Від імені Місії я написав відповідне привітання»⁷.*

Листування з Віленським дуже активне. Чижевський пише йому про надіслання книжок «Волі», турбується про одержання відповіді від спілки письменників з Відня, ділиться враженнями від творів В.Винниченка.

Передчуттям біди пройняті такі рядки в одному з листів: *«Я оце подивився кілька газет за весь майже той час, що був відсутній, і нічого втішного не знайшов: Естонія, большевики, Росія, Польща, а України мов і не було ніколи»⁸.*

Безперечним свідоцтвом поглядів і позиції Чижевського є лист від 5.8.1921 р., адресований Є.В.Бачинському:

«К.Чайка повинен вислати Вам статут товариства Ліги Націй - нашого українського <...>. Членами товариства можуть бути всі громадяне-українці. А під громадя-

^{*} «Выборгское воззвание» групи депутатів 1-ої Державної думи (10.07.1906), яке закликала відмовитися від сплати податків і служби в армії на знак протесту проти розпуску Думи.

^{**} У листах збережено авторський стиль і орфографію.

^{***} Йдеться про часопис «Рідна справа», який випускала УПГ. Тут, зокрема, друкувалися промови членів Громади.

⁴ «Воля» - суспільно-політичний і культурний безпартійний тижневик, виходив у Відні (червень 1919 - листопад 1921). Редагував В.Піснячевський.

нином-українцем розуміється кожен мешканець етнографічної України, який визнає: суверенну незалежність Соборної України в її етнографічних межах! Кожна особа, незалежно від національності, коли вона походить з території етнографічної України і коли вона визнає отой принцип незалежності України, може бути прийнята в число членів товариства <...>⁹.

А от, здається, промінь світла на «відбиток без дати»:

«Український клуб в Женеві 8 серпня 1921 р.

До ВШ (високошановного. - Н.С.) П.(пана) П.Чижевського у Відні

Вельмишановний П.Чижевський!

<...>Переклад експозе про український Книжковий ринок вже готовий і як тільки буде переписаний на чисто надішлю Вам одну копію <...>. Кілько днів тому я отримав 5 листів з Катеринославу і на підставі їх подав комунікат №10 про голод на Україні. Як же ж там з «Волею», чи вийде з друку? Це справді шкода, як видання припиниться. <...> А друге питання про «Українську Народню Енциклопедію», яку має видавати Виділ У.Т. Прихильників Освіти (Альберштрассе, 34)...

Сердечно стискаю Вашу руку. Ваш Євген Бачинський.

P.S. Чи Ваші сини приїхали до Вас на побачення? і чи нічого не чули за моїх двох братів у Тарнові?»¹⁰

Отже, 74 роки тому стаття «Український книжковий ринок» вже перекладалася українською мовою, збиралися її надрукувати. Стає очевидним, що матеріал готувався Чижевським до друку влітку 1921 р.

Невдовзі Павло Іванович відповідає дописувачеві: *«Грошові хиби, що перешкоджали виходу «Волі», тепер вже полагодили і «Волі» цими днями вийде з друку <...>».*

А 5 вересня 1921 р. Бачинський сповіщає Чижевського: *«... статтю Вашу про видання укр. книжок у М.К.А вже давно відбито. Оден примірник, як прохали, прикладаю при цім листі. П.Ге і п. Мексінку також передав. Не знаю, що вони з нього, який ужиток зробили. <...> Коли ж це матимемо свою пресу заможну?»¹¹*

На жаль, в архівній справі немає відбитку, про який говорить кореспондент Чижевського. Ну, а відповіді на його останнє запитання й досі нема: бо преса наша і зараз незаможна...

«Відень ХУ. Гаккенгассе. 10 - 8 20/ІУ - 1922

П.Чижевський, Голова Виконавчого Бюро Конгресу українських парламентарів

Високоповажному Панові Редакторові Української справи

ВП п. Редакторе!

<...> ласкаво прохаю Вас не відмовитися надрукувати

і постанови, і обіжника (кошторис. - Н.С.) в Вашій поважній часописі»¹².

13 серпня 1924 р. Чижевський - В.Н.Андрієвському в Мукачеві: *«Заздрю Вам, бо як не як, а Ви працюєте все серед свого люда і в сфері своєї спеціальності. Що до мене, то я після кількарічних мандрівок по Австрії, Чехії та Польщі знову спинився в Швейцарії та таким же хворим калікою, як і був. Тільки торік дав мені Е.Х.Чикаленко прочитати Ваші спомини. <...> в Женеві існує Український Клуб, який має порядну збірку книжок, але мало коштів для збільшення своєї бібліотеки. Так от я і прохаю Вас, Вікторе Никаноровичу, вислати в подарунок нашому Клубові Ваші спомини»¹³.*

З женецького готелю «Вікторія» Павло Іванович - Андрієвському: *«... я ж одержую листи від дружини, яка живе в Ціпках з хворим сином (що згубив слух). Те, що вони мені пишуть, дуже цікаве. На Україні панує в загальних рисах зовнішній спокій і лад, але зовнішній ... в середині ж, в низах, не все спокійно ... Нема листа, а я їх одержую щомісяця, в якому б не згадувалося про той чи інший терористичний акт <...>»¹⁴.*

Чижевський бідує, хворіє, потерпає матеріально, живе надголодь («коли сплю, мені у сні сниться їжа», - пише 31 березня 1925 р. дружині незадовго до смерті), не має засобів на лікування, сумує за синами, які залишилися в недоступній для нього назавжди Україні, і марить її вільним майбутнім.

Ще в 1920 р. під час підготовки до шевченківських днів Чижевський для зручності перекладу на французьку мову спочатку перекладає Кобзарів «Заповіт» на російську в прозі. Як видається, більше для себе, скорше у передчутті нездійсненності для себе Тарасових рядків: «Похороните на Україні, в степи, на високом холме на крутом березу Днепра, чтобы я мог слышать его вечный рокот, - чтобы я мог видеть безконечныя поля Украины ...»

Мабуть, з орієнтацією на якийсь французький часопис і статтю «Український книжковий ринок» спершу було написано російською мовою, хоч П. Чижевський добре володів рідною і спілкувався нею з близьким загалом, друзями, знайомими, зокрема з О.Лотоцьким. Цей знаний історик церкви, письменник і визначний діяч у своїх спогадах не обійшов і Павла Чижевського. Але П.І.Чижевський заслуговує на ширше дослідження свого життя, діяльності, творчої спадщини, адже це ще одна сторінка нашої багатої історії.

Сподіваємося; що ця скромна наукова розвідка сприятиме цьому.

¹ Інститут рукопису ЦНБ ім В.І.Вернадського НАН України, ф. Х, 6495 (далі ІР).

² ІР, ф.159, № 131.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОУ), ф. 3877, оп.1, од.зб.1, с.17.

⁴ Там само, од. зб.15, с.1.

⁵ Там само, с. 3.

⁶ Там само, с. 7.

⁷ Там само, с.22.

⁸ Там само, од. зб.21, с.36.

⁹ Там само, с.11.

¹⁰ Там само, с.12.

¹¹ Там само, с.15.

¹² Там само, од.зб. 19, С.18.

¹³ Там само, од. зб. 21, с.1.

¹⁴ Там само, с.2.

Віктор Андрієвський (1885 - ?) - громадський діяч, публіцист, педагог (з Полтавщини); з 1920 р. - в еміграції.

Євген Бачинський (1885 - ?) - громадський діяч, за першої світової війни редагував місячник «La Revue Ukrainienne» (Лозанна), 1918 - український консул у Швейцарії, з 1955 р. єпископ Української Автокефальної Церкви: видавав часопис «Еклезія» (Женева).

Олександр Віленський (1872 - 1928), громадський діяч, генеральний консул у Женеві. З 1923 - доцент, з 1925 - професор машинознавства Української Господарської Академії в Подєбрадах (Чехія). Автор ряду праць.

Вячеслав Ліпінський (1882 - 1931) - історик, соціолог, політик, публіцист, дійсний член НТШ. За Гетьманату та УНР посол України у Відні.

Олександр Лотоцький (1870 - 1939) - генеральний писар у Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради, державний контролер в уряді УНР (1918), очолював місію УНР у Туреччині. Емігрував до Відня, згодом професор церковного права УВУ (1922 - 1928).

І. Шраг - видатний громадський і земський діяч, адвокат з

Чернігова, голова Української парламентської громади першої Державної думи.

В. Шемет - член української студентської громади в Київському університеті. Видавць першої газети українською мовою «Хлібороб» (з 1905 р., Лубни), належав до партії українських хліборобів-демократів.

© Солонська Наталія Гаврилівна, Київ, 1995

Павло Чижевський

УКРАЇНСЬКИЙ КНИЖКОВИЙ РИНОК*

Говорячи про український книжковий ринок, ми маємо на увазі не тільки територію, заселену українським народом, котра входила до складу колишньої Російської імперії, а також - й інші території, що є нині частинами інших держав.

Усі вони можуть бути поділені на дві категорії.

По-перше, землі суцільно заселені українським народом у нерозривних етнографічних межах; це, так би мовити, українська метрополія. По-друге, українські колонії, тобто землі, відірвані від неї, заселені українцями і розміщені частково в Азії, частково в Америці, а також в Європі.

Спинимося спочатку на перших з них.

Етнографічна Україна займає нині величезну територію, 850 000 кв. км, що значно перевищує площі найбільших держав Європи - Франції й Німеччини. У її склад входять: уся південна частина колишньої Європейської Росії, від східних кордонів колишньої Австро-Угорщини до Каспійського моря; Східна Галіція і землі Лемків, окуповані нині Польщею, українська Буковина, зайнята Румунією; Угорська Україна, що є сьогодні частиною Чехо-Словацької Республіки.

Увесь цей величезний простір заселений нині 45 мільйонами жителів, з яких 71 % становлять українці, а 29 % - усі інші розсіяні поміж ними народи: євреї, московіти, поляки, татари та ін. Свого часу велика частина згаданої території входила до складу незалежної могутньої Української держави, яка, в тих чи інших кордонах, жила самостійним політичним і культурним життям близько тисячі років, - поки нарешті не потрапила під владу частиною поляків, частиною - московитів.

У всі епохи свого самостійного життя Україна відрізнялася високим рівнем культури. Тисяча літ тому вийшов уже перший писаний збірник українських законів; організовані були публічні школи для дітей обох статей. А напочатку XVIII-го ст. велика частина населення була вже письменна, в майже кожному селі існували школи; власна ініціатива населення виявлялася в заснуванні численних просвітніх товариств, так званих братств. Діяли вже друкарні, позаяк книга користувалася великою шанною серед українського населення.

На жаль, усі ці яскраві ознаки цивілізації були до коріння підірвані чужоземним володарюванням - польським, московським, і з кінця XVII ст., коли щезли останні проблески української самостійності, припинився і поступовий рух у розвитку українського народу; поготів, український народ почав дедалі більше втрачати здобутки минулих століть; промисловість скоротилася, національні українські друкарні щезли, зникала помалу з загального вжитку й українська книга.

Проте таке становище одного з численних народів Європи не могло тривати вічно, і відродження українського народу дійсно почалося...

Почалося воно серед тої його частини, яка входила до складу колишньої Австро-Угорщини, оскільки конституція цієї держави охороняла, хоча й не зовсім досконало, національні права народів, котрі її населяли. Початок цей можна віднести до середини минулого століття.

Що ж до тої частини етнографічної України, яка входила до складу колишньої Російської імперії, то відродження її почалося тільки після революції 1917 р., але зате відрізнялося воно надзвичайною яскравістю і виявилось, насамперед, в українізації всіх українських початкових шкіл, а з тим - у непереборному прагненні українського населення користуватися книгою, написаною його рідною мовою.

Ось деякі факти, які вказують на результати потреби в українській книзі, що виникла впродовж останніх чотирьох років.

Видання творів знаменитого українського письменника Шевченка, які за московського режиму розходилися в кількості десятка тисяч екземплярів протягом кількох років, - стали друкуватися після революції в сотні тисяч екземплярів і поширювалися впродовж кількох місяців.

Друкарні українських кооперативів працювали день і ніч, щоб задовольнити хоч невеликою мірою українські школи в підручниках. Стотисячні видання останніх розповсюджувалися протягом двох-трьох тижнів.

З такою самою швидкістю розходилися книжки з белетристики і з різних галузей людського знання, особливо популярні книжки з сільського господарства, - тому що більша частина українського населення - землевласники.

На жаль, майже цілковита відсутність швидкодрукарських ротаційних машин, а також паперу й різного друкарського приладдя створювало великі перепопи щодо задоволення книжкового голоду на Україні.

* Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.3877, оп.1. од. зб. 3 - Особистий фонд голови надзвичайної торговельної та фінансової місії Української Народної Республіки в Швейцарії, міністра фінансів УНР Павла Івановича Чижевського.